

Jelena Ćuković

*Institut za etnologiju i antropologiju
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
jelena.cukovic@f.bg.ac.rs*

Kompatibilnost koncepcija kulturnog nasleđa Uneska i Saveta Evrope*

Apstrakt: Iste godine kada je Unesko usvojio Konvenciju o zaštiti nematerijalnog kulturnog nasleđa, Republika Srbija je postala Članica Saveta Evrope. Zaštita nematerijalnog i kulturnog nasleđa u Republici Srbiji vrši se prema regulativama ove dve institucije. Ovaj rad je zasnovan na komparativnoj analizi dva, za nematerijalno kulturno nasleđe, najvažnija dokumenta pojedinačnih institucija: Uneskovo *Konvenciji o očuvanju nematerijalnog kulturnog nasleđa* čovečanstva iz 2003. godine i *Okvirnoj konvenciji Saveta Evrope o vrednosti kulturnog nasleđa za društvo* iz 2005. godine. Cilj rada je da uporedi kulturne koncepcije Uneska i Saveta Evrope, i pokaže ima li razlike u kulturnim politikama jedne globalne i jedne evropske institucije na ovom polju.

Ključne reči: kulturno nasleđe, Unesko, Savet Evrope, konvencije

Uvod

U nastojanju da se uporede heritološke koncepcije globalne organizacije Unesko i Saveta Evrope u domenu identiteta i kulturne raznolikosti, izvojena su dva zvanična dokumenta ovih institucija koja se tiču kulturnog nasleđa. Ovo poređenje je veoma važno za šira ispitivanja kulturnih identiteta u birokratskim i ideološkim okvirima globalne institucije Unesko i njenom sistemu zaštite kulturnog nasleđa. Potrebno je imati uvid u meru kompatibilnosti određenih aspekata kulturnih politika Uneska i evropske zajednice, kako bi se bolje razumela implementacija Uneskovog sistema zaštite kulturnog nasleđa u evropskom kontekstu.

Konvencija o očuvanju nematerijalnog kulturnog nasleđa doneta je na Uneskovo *Genaralnoj konferenciji* 2003. godine. Navodi se da su njeni cilje-

* Ovaj rad je deo doktorske disertacije *KULTURNI IDENTITETI IZMEĐU NAUKE, POLITIKE I BIROKRATIJE. Antropološka analiza zaštite manjinskog nematerijalnog kulturnog nasleđa u Uneskovom sistemu u Republici Srbiji, na primeru AP Vojvodine*, kandidatkinje Jelene Ćuković.

vi okrenuti očuvanju, poštovanju i podizanju svesti u vezi sa nematerijalnim kulturnim nasleđem, ali i obezbeđivanjem podrške i sredstava za realizovanje takve zaštite.¹ Potpisalo ju je 150 država, a ratifikovalo 28.² Narodna skupština Srbije je Konvenciju o očuvanju nematerijalnog kulturnog nasleđa potvrdila 5. maja 2010. godine, dok je ratifikacioni instrument predat Unesku 30. maja iste godine. Tri meseca od polaganja ratifikacionog instrumenta, Srbija je postala ravnopravna članica Konvencije (Drača 2011).

Dokument koji je nedvosmisleno definisao kulturno nasleđe u evropskom kontekstu, kako bi što bolje objasnio značaj njegovog detektovanja i očuvanja, jeste *Okvirna konvencija Saveta Evrope o vrednosti kulturnog nasleđa za društvo*. Kako piše u dokumentu, želja država članica Saveta Evrope, koje su njegove potpisnice, jeste da se obavežu da će očuvati diverzitet kultura Evrope, tako i ideale, principe i vrednosti proistekle iz iskustava stečenih kroz napredak i sukobe iz prošlosti, koji neguju razvoj miroljubivog i stabilnog društva, zasnovanog na poštovanju ljudskih prava, demokratije i vladavini prava. Dokument je drugačije poznat kao *Farska Konvencija* i donet je 2005. godine. Konvenciju je potpisalo 45 zemalja, od kojih i Srbija 2010. godine, a ratifikovalo 17 od kojih Srbija 2011. godine.³

*

U tabeli su izdvojeni parametri za poređenje konvencija, što su zapravo naj-naglašeniji ciljevi, principi, prava i obaveze koje se u njima, a u vezi sa kulturnim nasleđem, donose pred države koje ih potpisuju. Znak plus upisan je za prisutnost tog parametra, dok je tamo gde plus nedostaje takva formulacija izostavljena, dok je treća opcija zamena nekakvim drugim sadržajem što će biti označeno zvezdicom. Parametri i njihov smisao biće dodatno pojašnjeni u detaljnijoj analizi koja sledi nakon tabela.

Definisanje kulturnog nasleđa, tabela 1

Parametar poređenja u vezi sa KN	Konvencija Evropskog saveta	Uneskova konvencija
Prenošenje iz prošlosti, generacijski	+	+
Identifikacija u definiciji KN	+	+
Insistiranje na KN kao pokretaču raznolikosti	*	+
Kolektivno stečeni ideali, principi i vrednosti	+	*

¹ Član 2 Konvencije o očuvanju nematerijalnog kulturnog nasleđa čovečanstva, Unesko, 2003. godina. Link je naveden u spisku izvora.

² Podaci preuzeti sa Uneskovog sajta.

³ Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society, Faro, 2005.

Pozadinska načela/principi, tabela 2

Parametar poređenja u vezi sa KN	Konvencija Evropskog saveta	Uneskova konvencija
Imperativ poštovanja LJPDPV ⁴	+	+
Postojanje univerzalnog prava na kulturu i KN, ali i ograničenja tog prava	+	+
Integrirani pristup kulturnom i prirodnom aspektu	+	
Globalizacija i društvene transformacije kao pretnja diverzitetu		+
Važnost autohtonih zajednica		+
Kulturno nasleđe kao faktor zbližavanja ljudi i obezbeđivanja razmene i razumevanja među njima,	*	+
Ne nužno kolektivno dobro, već lokalno, grupno, čak i pojedinačno		*
Upotrebljivost	+	
Uvažavanje nacionalnog nivoa	*	+

Ciljevi, tabela 3

Parametar poređenja u vezi sa KN	Konvencija Evropskog saveta	Uneskova konvencija
Održivi razvoj i kvalitet života	+	+
Međukulturno poštovanje i dijalog	+	+
Pojedinačna i kolektivna odgovornost	+	+
Negovanje mirovnog karaktera nasleđa	+	
Veća sinergija javno+privatno u kulturnom menadžmentu	+	
Očuvanje kulturnog diverziteta		+
Više upućivanja na lokalnu odgovornost (u praktičnom smislu)		+
Više upućivanja na kolektivnu odgovornost (u praktičnom smislu)	+	
Ostvarivanje posebne društvene i privredne klime za negu KN	+	
Teritorijalne nadležnosti	+	+
Poštovanje raznolikosti tumačenja KN u okviru različitih grupa	+	
Društvena kohezija	+	
Uključivanje NGO, pojedinaca, lokalne zajednice	+	+
Privredno svojstvo KN	+	*
Integrisanost država potpisnica	+	
Dostupnost i ohrabivanje učešća u aktivnostima	+	*
Obrazovanje i KN	+	*
Odnos informacionih tehnologija i KN	+	

⁴ Ljudskih prava, demokratije i vladavine prava

Operativni organi, tabela 4

Parametar poređenja u vezi sa KN	Konvencija Evropskog saveta	Uneskova konvencija
Komitet		+
Konkretne mere pokrenute i institucije osnovani fond, skupština, liste, registri	*	+
Finansije	*	+

Prava i obaveze, tabela 5

Parametar poređenja u vezi sa KN	Konvencija Evropskog saveta	Uneskova konvencija
Određivanje na kojem delu važi... u teritorijalnom smislu	+	
Otkazivanje, izmene i dopune	+	+

Pre nego što pristupimo analizi sadržaja iz tabela, trebalo bi komparativno sagledati forme dokumenata. Oba dokumenta imaju uvodne delove koji govore o prethodno uočenim razlozima i uslovima za nastanak dokumenta, kako zapravo uglavnom izgledaju sve preambule. Delovi koji slede nakon preambula tiču se definicija ključnih pojmova koji se koriste u dokumentu, kao i opštih ciljeva i principa, prava i obaveza koji se stavljaju pred zemlje potpisnice kao i uspostavljanja operativnih organa, gde za svaki od ovih elemenata postoji tabele sa parametrima.

Nakon toga, Konvencije se formalno razilaze. Unesko osniva operativne organe: Komitet i Skupštinu, i ustanovljava Fond, dok se Savet Evrope dotiče u po nekoliko članova kulturnog dijaloga, životnog okruženja, privrednih aktivnosti, informacionih tehnologija. Ovaj „razradni“ deo konvencija kao međunarodnih ugovora ima najslobodniju formu, stoga se o dokumentu najbolje može suditi preko njega. U tom smislu Uneskova Konvencija je daleko praktično delotvornija, dok je Konvencija Saveta Evrope utrošila ovaj prostor na razmatranje ostalih segmenata kulturnog i ekonomskog života u Evropi, to jest uzajamnu primenjivost u relaciji s kulturnim nasleđem. Jedan od razloga može biti to što se Uneskova konvencija tiče konkretno jedne vrste nasleđa, a Konvencija SE razmatra važnost nasleđa uopšte. Međutim ne postoje drugi značajniji napor Saveta Evrope da se uključi u konkretne procese za zaštitu NKN kroz svoje ugovore, stoga razlika u pristupu ostaje da bude uočavana na ovakvim primerima.⁵

Završni delovi ovih međunarodnih ugovora takođe imaju slične elemente i tiču se pravnih odredbi prilikom ratifikovanja i odbacivanja konvencija. Ipak, pojavljuje se nekoliko razlika. Prva je u tome što je u Konvenciji SE naglašeno da države potpisnice mogu da odaberu deo svoje teritorije na koju će se konvencija odnositi, odnosno na koju neće, po sopstvenom nađenju.

⁵ Primitela Hana Schreiber u izveštaju sa skupa ‘Enforcing the Right to Cultural Heritage’, 2016. <https://heuright.eu/news/enforcing-the-right-to-cultural-heritage-27-october-2016-london-full-report-available-online/>

a. Svaka država može, u vreme potpisivanja ili prilikom deponovanja svog instrumenta potvrđivanja, prihvatanja, odobrenja ili pristupanja, odrediti teritoriju ili teritorije na kojima će se ova konvencija primenjivati.

b. Svaka država može, naknadno u bilo koje vreme, izjavom upućenom generalnom sekretaru Saveta Evrope, proširiti primenu ove konvencije na bilo koju drugu teritoriju naznačenu u izjavi. U pogledu takve teritorije, Konvencija će stupiti na snagu prvog dana meseca po isteku perioda od tri meseca od datuma prijema takve izjave od strane generalnog sekretara.

v. Bilo koja izjava data u skladu sa prethodna dva stava može, u odnosu na svaku teritoriju koja je u njoj navedena, da bude povučena obaveštenjem upućenom generalnom sekretaru. Povlačenje proizvodi dejstvo prvog dana meseca koji sledi po isteku perioda od šest meseci od datuma prijema takvog obaveštenja od strane generalnog sekretara.⁶

Ovim se implicira mogućnost usvajanja ideala, vrednosti i principa Konvencije SE s (političkom) rezervom. Konvencija Uneska, s druge strane, obavezuje zemlje potpisnice da identifikuju, prijavljuju i čuvaju nasleđe sa celokupne svoje teritorije ma kome ono pripadalo. Čak poseban deo Konvencije i govori o popisu (reprezentativnim listama elemenata nasleđa) koji mora biti sačinjen kao deo obaveza. Ali opet, Konvencija SE još eksplicitnije upućuje na važnost države da vodi računa o nasleđu koje dolazi sa njene teritorije, bez obzira što dopušta selektivno primenu:

g. prepoznati vrednost kulturnog nasleđa koje se nalazi na teritoriji pod njihovom nadležnošću, bez obzira na njegovo poreklo;⁷

Takođe, u završnom delu Konvencije Saveta Evrope, eventualne izmene i dopune mogu, ali ne moraju biti prihvaćene od strane svih država potpisnica, dok se u Uneskovoj Konvenciji sve vrste promena odredbi primenjuju na sve strane potpisnice bez izuzetka.

Parametri poređenja i analiza

Definisanje kulturnog nasleđa (Insistiranje na KN kao pokretaču raznolikosti)

Definisanje kulturnog nasleđa je distinktivni parametar Uneskovog dokumenta. Ovde je, međutim veoma bitno reći da je insistiranje na različitosti, koja se često ističe kao ključni aspekt evropskog identiteta (Gačanović 2009, 97), zamenilo zasnivanje evropskog identiteta na principima homogenosti. Ipak ta raznolikost je, kao što je ranije rečeno, vrlo specifična: Prema Uneskovom

⁶ Član 20, pod nazivom Teritorijalna primena, Okvirne konvencije SE

⁷ Član 5, Zakoni i politike koji se odnose na kulturno nasleđe, Okvirne konvencije SE

izveštaju iz 1995. *Naša kreativna raznovrsnost (Our Creative diversity)*⁸, realne kulturne razlike u političkoj organizaciji i poimanju sveta (politički sistemi, sklapanje braka, obredi inicijacija) nisu dobrodošle u istoj meri kao i pripremanje hrane, pesme i igre, festivali i zanati. Tako da se radi o različitosti koja nije u velikoj diskrepanciji s univerzalističkim poimanjem sveta.

Očuvanje kulturnog diverziteta odsustvuje sa glavne liste ciljeva konvencije SE. Iako ne kao ključni cilj, kulturna raznolikost se ipak pojavljuje u jednoj od podtačaka Člana 1.⁹

Generacijsko prenošenje, dijahronijska perspektiva nasleđa. Sama suština nasleđa nalazi se u komponenti naslednosti koja se proizvodi iz veze s prošlošću. Prošlost, predački narativi i istorija deo su definicije i kompletnog diskursa (ili više njih) koji se pravi oko nasleđa. Zato je u obe konvencije već prilikom definicije nasleđa pocrtano da ono mora biti postojano u nekoj grupi ili zajednici generacijama. Obe konvencije, doduše, ističu i da je nasleđe promenljivo, prilagodljivo različitim dobima i okolini i da je „evoluirajuće“, da bi opet jasno podstakle na dalje napore ka prenošenju nasleđa na buduće generacije.

Ciljevi

Jedinstvo među članicama kao cilj. U Okvirnoj konvenciji SE naglašeno je da je svest o važnosti postizanja jedinstva među članicama Evropske Unije, kroz unapređenje ideala i principa koji su deo zajedničkog evropskog nasleđa, glavni pokretač za sastavljanje ovog akta. Poseban član ovog dokumenta, član 3, govori o zajedničkom nasleđu Evrope, gde se pod tim podrazumevaju svi „oblici kulturnog nasleđa u Evropi koji čine zajednički izvor pamćenja, razumevanja, identiteta, kohezije, stvaralaštva, ideala, principa i vrednosti, proisteklih iz iskustava stečenih kroz napredak i sukobe iz prošlosti, koji neguju razvoj miroljubivog i stabilnog društva, zasnovanog na poštovanju ljudskih prava, demokratije i vladavini prava.“ Slična ideja o univerzalnosti ljudskih potreba i deljenom globalnom iskustvu postoji i u Uneskovoj konvenciji, počev od same formulacije pojma „nasleđa čovečanstva“, ali daleko se više akcentuje jedinstven način življenja uz ohrabivanje svih manjih grupa da istaknu specifično svoj način.

Održivi razvoj i kvalitet života. Održivi razvoj i poboljšanje kvaliteta života u centru su Uneskove konvencije uz premisu da su lokalna znanja kao nematerijalno kulturno nasleđe najbolji put ka najoptimalnijoj eksploataciji lo-

⁸ Videti na: <http://unesdoc.unesco.org/images/0010/001055/105586e.pdf>

⁹ Radi se o prvom delu tačke G, Prvog člana Okvirne Konvencije koja glasi: “g. preduzmu neophodne korake za primenu odredaba ove konvencije u pogledu: – uloge kulturnog nasleđa u izgradnji miroljubivog i demokratskog društva, kao i procesa održivog razvoja i unapređenja kulturne raznolikosti;”

kalnih resursa. Jedan od osnovnih ciljeva popisivanja svetske kulturne raznolikosti jeste i podržavanje takvih načina življenja. Za SE ovaj pojam je takođe veoma bitan, i u dokumentu se predstavlja kao važno svojstvo nasleđa, a takođe i postoji poseban član posvećen privrednom potencijalu kulturnog nasleđa (član 10). Savet Evrope govori o resursima u okvirima Evrope, dok Unesco ne govori o globalnom funkcionisanju već o lokalnim strategijama za razvoj koje će imati uticaj na čitavu svetsku ekonomsku scenu. Pocrtano je ipak u obe konvencije da osim ekonomskog, održivi razvoj koji perpetuira kulturno nasleđe ima i duhovnu vrednost, što je važan deo onoga što se smatra dobrim kvalitetom življenja.

Negovanje mirovnog karaktera nasleđa. Ovaj parametar je zajednički za oba dokumenta, međutim konkretno se navodi samo u Konvenciji Saveta Evrope. Uneskov dokument dobija takvu vrstu odrednice samo u dodatnim objašnjenjima, kroz govore Uneskovih zvaničnika i objave institucije po pitanju implementacije dokumenta. Budući da takvi pravni dokumenti ne bi trebalo da išta podrazumevaju, postavlja se pitanje zašto Unesco nije predvideo da nasleđe može imati važnu ulogu kako u miru i saradnji tako i u konfliktnim dobima i područjima.

Veća sinergija javnog i privatnog. Kao još jedan parametar koji je ovde uzet za poređenje, navedeni cilj se pojavljuje samo u Konvenciji SE, kao posledica nastojanja SE da se u aktivnosti vezane za nasleđe uključi što više različitih organizacija i ujedine se u cilju i radu. S druge strane, Unesco prepušta to državi i organima koje ona osnuje u te svrhe.

Ostvarivanje posebne društvene i privredne klime za negu KN. Ovako formulisani ovaj cilj prisutan je samo u Konvenciji SE uz povratnu obavezu da se priznaje javni interes vezan za elemente kulturnog nasleđa srazmerno njihovom značaju za društvo. Društvena i privredna klima nisu od naročitog značaja za Unesco, već su to formalne, birokratske strukture na državnom nivou koje će služiti kao kanali distribuiranja smernica za učešće u njihovom sistemu zaštite.¹⁰

Društvena kohezija. Ideja da kulturno nasleđe treba da osigura društvenu koheziju takođe u takvoj formulaciji javlja se samo u Konvenciji SE.

Privreda, obrazovanje, informacione tehnologije i kulturno nasleđe. Iako na izvestan način pomenuti i u Konvenciji o nematerijalnom kulturnom nasleđu, ovi okviri su elaborirani u Konvenciji SE. Svaki od njih dobio je svoj član.

Upotrebljivost. Jako važan koncept pomenut u oba dokumenta. „Očuvanje“ obuhvata mere kojima se nastoji da se obezbedi upotrebljivost nematerijalnog kulturnog nasleđa. U turizmu, u ekonomskim procesima, u ekološkim reformama, u rešavanju konflikta i opštem poboljšanju kvaliteta života unutar neke zajednice.

¹⁰ O praktičnom radu Uneska i promenama koje uvedu prilikom ratifikacije ove Konvencije na domaćem primeru može se videti u Krstanović Lukić i Divac (2012),

Poštovanje ljudskih prava, demokratskih načela i vladavine prava. Ovo je bez sumnje deljeni element konvencija, koji u oba slučaja funkcioniše kao regulatorni princip u definisanju nasleđa. Unesco insistira na UN Deklaracijom pobrojnim pravima u svakoj prilici, a najjasnije izražava stav u nekoj vrsti manifesta institucije na zvaničnom sajtu gde ističe da kulturne razlike ne smeju biti opravdanje za nepoštovanje i organičavanje ljudskih prava koje su zagarantovane međunarodnim pravom¹¹. Ujedinjene nacije su nakon veoma lošeg iskustva iz Drugog svetskog rata i pri samom osnivanju ove organizacije postavile kao jedan od osnovnih ciljeva da se uspostavi ponovna potvrda i vera u osnovna ljudska prava, u dostojanstvo i vrednost ljudske ličnosti, u jednaka prava muškaraca i žena, itd. Poveljom UN učinjen je preokret u pogledu međunarodnog tretiranja ljudskih prava. Do Povelje, ljudska prava su smatrana prvenstveno unutrašnjom stvari država i ona su samo izuzetno, parcijalno i sporadično bila predmet međunarodnog interesovanja i uređenja (Zechenter 1997, 319).

Pa tako u Uneskovom dokumentu piše:

“jedino će se uzimati u obzir ono nematerijalno kulturno nasleđe koje je u skladu sa važećim međunarodnim pravnim instrumentima iz oblasti ljudskih prava, kao i sa potrebom uzajamnog poštovanja zajednica, grupa i pojedinaca...”¹²

Dok u Konvenciji SE ne postoji ovako koncipiran regulativni element u samoj definiciji kulturnog nasleđa, on se ipak pojavljuje na drugom mestu, gde se govori o kontroli prava na kulturu:

“...ostvarivanje prava na kulturno nasleđe može da podleže samo onim ograničenjima koja su nužna u demokratskom društvu radi zaštite javnog interesa, prava i sloboda drugih...”¹³

Međukulturno poštovanje i dijalog. Jasno je da obe konvencije pozivaju na kulturnu saradnju i poštovanje, ali postoji jasna razlika u formulacijama između koga bi to trebalo da se realizuje. Savet Evrope poziva zemlje članice da sarađuju i prave finansijke i druge ugovore, da se slože s definicijama i prioritetima Konvencije. Ono na šta se države potpisnice obavezuju u Konvenciji za rezultat u praksi trebalo bi da ima produbljivanje evropskih integracija i odnosi se na mnoga druga polja osim onoga što se u njoj misli pod kulturom – ekonomija, obrazovanje, informativno-bezbednosne strukture, i drugo. Unesco, s

¹¹ Originalni citat: “No one may invoke cultural diversity to infringe upon human rights guaranteed by international law, nor limit their scope.” Videti na: <http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/culture-and-development/the-future-we-want-the-role-of-culture/culture-and-human-rights/>

¹² Uneskova Konvencija o očuvanju nematerijalnog kulturnog nasleđa čovečanstva iz 2003 godine, poglavlje 1.

¹³ Okvirna konvencija Evropskog Saveta o vrednosti nasleđa za društvo, član 4.

druge strane, iako se obraća državama potpisnicama i poziva na državnu odgovornost i u smislu teritorijalnog popisivanja nasleđa, ipak smatra da je cilj olakšana saradnja među zajednicama i kulturnim grupama unutar država i onih čije se kulturne granice ne preklapaju sa državnim.

Poštovanje drugih kultura je imperativ, kao zvanična tekovina UN, deklarativno i SE, ali je čitav koncept veoma problematičan iz ugla antropološke analize, o čemu će više reći biti kasnije.

Poštovanje raznolikosti tumačenja kulturnog nasleđa. Poštovanje raznolikosti tumačenja takođe je samo deo Konvencije SE. To je vrlo zanimljiv koncept, teško primenjiv u birokratskom sistemu zaštite koji sprovodi Unesco, budući da je i jedno tumačenje teško sprovesti po toj formi, gledajući iz antropološkog ugla (Gavrilović 2011, 224). Možda se pominjanje poštovanja raznolikosti tumačenja može objasniti velikim brojem multikulturnih sredina u Evropi i nastojanjem da se one održe bez konflikta (Brown 2005, 199). Ipak ovo je važna tačka za područja poput Vojvodine, gde postoji velika disonantnost u interpretaciji prošlosti i kulturnog nasleđa.

Procene o štetnim uticajima na kulturu. Konvencija SE osvrnula se na potrebu za procenom eventualne štete koju neka mera, okolnost, pojedinci ili grupe mogu da načine kulturi, a samim tim i nasleđu vezanom za tu kulturu.

Integrisani pristup prirodnom i kulturnom nasleđu. Uneskova Konvencija daje više prostora prirodnom nasleđu, možda zato što je više posvećena nematerijalnom nasleđu koje je, kao što je već naglašeno, u velikoj meri povezano sa životnom okolinom. Međutim, izraz „integrisano“ pominje se samo u Konvenciji SE.

Tehnički standard odgovara specifičnim zahtevima. Pored već navedene brige za adekvatnu društvenu atmosferu, u Konvenciji SE navodi se i potreba da se obezbedi, u specifičnom kontekstu svake strane potpisnice, postojanje zakonskih odredaba koje se odnose na procedure ostvarivanja prava na kulturno nasleđe, kako je definisano u članu 4.

Uključivanje NVO, pojedinaca, lokalne zajednice. Ovaj parametar je zajednički za obe Konvencije. Apeluje se na ohrabrivanje pre svega država da omoguće uključivanje i rad nevladinog sektora, pri čemu je i za Unesco još bitnije uključivanje lokalnih zajednica.

Vажnost autohtonih zajednica. Uviđajući da zajednice, posebno autohtone zajednice, grupe i u krajnjem slučaju pojedinci, igraju značajnu ulogu u proizvodnji, očuvanju, održavanju i ponovnom stvaranju nematerijalnog kulturnog nasleđa i njegovog značenja, i na taj način pomažu bogaćenju kulturne raznolikosti i ljudske kreativnosti, Unesco odvaja poseban deo Konvencije da istakne njihovu fragilnost u sve više globalizujućem svetu.

Pojedinačna i kolektivna odgovornost. Odgovornost za detektovanje, interpretaciju i očuvanje nasleđa je kolektivna, načelno se ističe u oba dokumenta.

Unesko se ipak na izvestan način odriče odgovornosti za detektovanje, prepustajući i prebacujući aktivnosti vezane za to nacionalnim državama koje treba da obezbede i manjinskom i starosedelačkom stanovništvu mogućnost da i oni zaštite elemente svog nasleđa. Njihova odgovornost¹⁴ je najveća u Uneskovom sistemu zaštite, a samim tim i moć, što se može lako upotrebiti za doseganje političkih ciljeva (Aykan 2014, 66–68). Savet Evrope takođe apeluje na nacionalne države, ali i formira neku vrstu panevropske odgovornosti za sve elemente nasleđa pobrojane na ovom kontinentu.

U ovom delu treba dodati još jedan parametar dvojakog karaktera. Naime, kada se govori o lokalnoj i globalnoj odgovornosti, Unesko paradoksalno više upućuje na lokalnu odgovornost. SE standardno poziva na globalne praktične instrumente u sistemu zaštite nasleđa na evropskom tlu. Smatram da je uzrok tome upravo sledeći princip koji se ističe u Konvenciji Saveta Evrope.

Kolektivno stečeni principi i ideali. U dokumentu SE postoji tvrdnja da je deo zajedničkog nasleđa Evrope upravo skup kroz prošlost stečenih ideala i principa, u konfliktima i miru, kroz jedinstveno iskustvo ove regije u svetu. Postojanje takve ideje, mnogo jače istaknute i obrazložene nego što je to slučaj sa Uneskovim donekle srodnim pojmom „nasleđa čovečanstva“, podrazumeva i kolektivnu, nadnacionalnu, panevropsku nadležnost i odgovornost koju možemo deliti svi mi stanovnici Evrope ako želimo i prigrlimo te vrednosti.

Pravo na kulturu i ograničenja tog prava. Ovo je nesumnjivo deljen element, a deljen je i veoma kompleksan odnos institucija prema tom pitanju. Pravo na kulturu se prvi put pominje u *Univerzalnoj deklaraciji o ljudskim pravima Ujedinjenih nacija* iz 1948. godine. U njoj se pominje pravo svakog pojedinca i kolektiva na materijalne i nematerijalne sadržaje kulture, tačnije jedno od osnovnih ljudskih prava postaje pravo na učešće u kulturnom životu zajednice.¹⁵ Ipak, jedno od osnovnih ljudskih prava može biti prekršeno zarad uvažavanja drugih prava i demokratskih načela koja su, opet paradoksalno, prikazana kao kulturno nasleđe Evrope.

¹⁴ Jedna od centralnih karakteristika Uneskovih operacija u vezi sa nasleđem je činjenica da države svojevoljno odabiraju da ratifikuju određenu konvenciju i da naprave međunarodno obavezujuće pravne odredbe koje će poslužiti kao instrument za uspostavljanje konkretne nacionalne politike o nasleđu. To može rezultovati stvaranjem legalnih parametara za odgovorne vlasti i birokratske institucije na državnom nivou, čija je nadležnost o prirodnom i materijalnom nasleđu jasno određena, međutim kada je reč o identitetskim nosiocima i simboličkom nasleđu, njime se sigurno može manipulirati. Njime se manipuliše na internacionalnom i nacionalnom nivou a rukovodilac birokratskog pregovaranja je Unesko.

¹⁵ Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima dostupna je na sajtu Ujedinjenih nacija –<http://www.un.org/en/documents/udhr/>, ovde naveden deo nalazi se u članu 27.

Analiza

Ako pođemo od ciljeva Konvencija, kao njihovog najvažnijeg smisla, teško je uočiti veće razlike. S obe strane govori se o pretnji po raznolikost koju predstavlja globalizacijska kulturna unifikacija, gde je kulturno nasleđe zatim okarakterisano kao glavni nosilac identiteta koji čine taj svetski diverzitet. Naravno, Konvencija SE, iako ne poriče važnost globalnog, ograničava se na granice Evrope kao teritorije koja traži više kulturne, a samim tim i privredne i tehnološke integrisanosti. S druge strane u Konvenciji Uneska se naglašava da se ovaj akt donosi zbog svesti o nužnosti pokretanja univerzalne volje i uspostavljanja zajedničke brige o održanju „autohtonih“ zajednica, ili već bilo kojim drugim principom¹⁶ okupljenih grupa, ili prosto pojedincima koji svoje identitete žele da sačuvaju pred udarom svojstava većinskog identiteta koji se stvara u globalizaciji. Nematerijalno kulturno nasleđe okarakterisano je takođe kao „faktor zbližavanja“ u međunarodnim odnosima u smislu potrebe da se napravi saradnja zarad očuvanja nasleđa. Pokazuje se da je takva vrsta saradnje praktično više realizovana u okvirima Uneska (Lerna 2006; Dean 2005; Barkeshli 2005 – sve studije slučaja koje pokazuju praktičnu anažovanost, a ima ih još mnogo), dok se na nivou Evropske Unije zadržala na teorijskom prioritetizovanju kulturnog nasleđa, a aktivnost koja podrazumeva više od ohrabririvanja zamisli oformljavanja NGO sektora i različitih projekata i fondova. Hana Š.¹⁷ je primetila u svom govoru na konferenciji *Enforcing the right to cultural heritage* u Londonu da su aktivnosti Evropske Unije u pogledu nematerijalnog kulturnog nasleđa beznačajne u odnosu na one u ostatku sveta, ali i u odnosu na one koje su postojale vezane za druge tipove nasleđa. Jedno od mogućih objašnjenja za zanemarivanje nematerijalnog kulturnog nasleđa od strane Evrope jeste njegov politički potencijal koji u prvi plan stavlja različitost i posebnost u Evropi kojoj su potrebni zajednički elementi nasleđa i kulturna integrisanost.

Konvencija Saveta Evrope obavezuje one koji je potpisuju da obezbeđuju pravo na kulturu i šire svest o neophodnoj kolektivnoj, ali i individualnoj odgovornosti za očuvanjem kulturnog razvoja, što se može protumačiti kao *nametanje* odgovornosti i produžavanje pravnih i čak *moralnih* nadležnosti i ingerencija EU nad zemljama članicama, opet kao glavnog faktora za održivi razvoj i visok kvalitet života u svakom smislu. Mir i unapređenje demokratije su nesumnjivo najvažniji cilj dokumenta, ali smatra se, nemoguće je postići takav cilj bez

¹⁶ Taj princip naravno podleže regulatornom dejstvu „svetog trojstva“ UN, ali i Evropske zajednice, a to je poštovanje ljudskih prava, demokratska načela, vladavina prava.

¹⁷ Izveštaj sa ove konferencije se može naći na linku https://www.biicl.org/documents/1396_enforcing_the_right_to_cultural_heritage_-_event_summary.pdf?showdocument=1

podrške očuvanju kulturnog diverziteta. Cilj Konvencije koju je doneo Unesco tiče se osiguravanja praktičnog okvira delovanja po pitanju nematerijalnog kulturnog nasleđa, stoga je kao cilj postavljeno podizanje svesti o potrebi očuvanja NKN, kao i pozivanje na međunarodnu saradnju.

U Uneskovom dokumentu, kao što je već naglašeno, definisano je nematerijalno nasleđe, ali u toj konvenciji se u više navrata govori o suštinskoj neodvojivosti nematerijalnog od ostalih vrsta nasleđa (materijalnog i prirodnog). Okvirna konvencija definiše nasleđe kao „skup resursa nasleđenih iz prošlosti“ koji predstavljaju odraz vrednosti jedne zajednice, dok u isto vreme služe za identifikaciju, što bi značilo da preuzimanje tih vrednosti čini nekoga članom te zajednice. U oba slučaja ovde postoji insistiranje da se odaberu reprezentativni elementi, što će za posledicu očekivano imati čisto opredmećivanje i redukovanje čitavih „kultura“ na određeni skup „kulturnih oznaka“ – zato je kulturno esencijalizovanje glavna antropološka primedba birokratskom prilazu kulturnom nasleđu. Pa tako dalje, kada se Evropska Unija nazove „zajednicom koja je povezana nasleđem“ u Konvenciji SE, postavlja se pitanje koji su to elementi reprezentativni i pripadaju čitavom kontinentu kao deo identitetske prošlosti, kao i pitanje da li je dosadašnja neaktivnost EU u praktičnom pogledu zaista samo posledica nemogućnosti odabira takvih elemenata na tako velikom i kulturno heterogenom prostoru. Tekst Konvencije daje negativan odgovor, u tom smislu da je jasno da se ne traži prava „slika i prilika“ evropskog društva koja će se dokumentovati, već da postoje već utvrđene vrednosti, gde se zamišlja da ih većina u Evropi već poseduje u svojim društvima, a ako ne to je onda ono što treba da se promeni. Tu se pre svega misli na demokratiju i vladavinu prava. Međutim, na istim principima zasniva se i rad Ujedinjenih Nacija, to jest u ovom slučaju Uneska. Stoga se postavlja pitanje da li to znači da demokratski principi i vladavina prava nisu distinktivni elementi evropske kulture, i da li je imperativ njihovog nametanja, koji je nesumnjivo na delu, u skladu s poštovanjem svetskog diverziteta.

Pojmovi identifikacija, prenošenje i razvoj igraju za obe Konvencije važnu ulogu u određivanju kakvoće kulturnog nasleđa, to jest reprezentativnosti njegovih elemenata. Iako se u tekstu Konvencije SE u definiciji kulturnog nasleđa ne pominje raznolikost, dok se u Uneskovom dokumentu pominje kao ključna odrednica za razumevanje toga šta nasleđe znači, smatram da je to stvar konteksta ili potrebe. Za potrebe različitog teksta definicije su drugačije. Međutim, ono što se nameće kao značajna razlika u dokumentima jeste odnos prema nasleđu u smislu nadležnosti „pisca“, to jest kreatora dokumenta. Unesco govori o raznolikosti, ali govori i o univerzalnim ljudskim potrebama i pravima koja treba uspostaviti globalnom inicijativom i zalaganjem, dok SE govori o istom samo na nivou Evrope. Međutim, Unesco na više mesta u Konvenciji dozvoljava retoriku u kojoj su vodeće rečenice „... poštovanje nasleđa onih koje se ono tiče“, zatim

raznolikost koja pomaže „njima“ da ostanu na kulturnoj svetskoj mapi, „oni“ čiji lokalni razvoj zavisi od „njihovih identiteskih nosilaca“, koji sami odabiraju. Takva retorika nije prisutna u Okvirnoj konvenciji SE, već se govori o zajedničkom nasleđu, ne Evrope, već o evropskom nasleđu. Govori se o evropskom nasleđu kao o idealima, principima i stvaralaštvu na kojem se temelji evropski identitet i ostvaruje jedna kulturna kohezija. Kako i Marija Brujić (2016, 152) ističe, evropska kultura i evropski identitet ne podrivaju nacionalne kulture i nacionalne identitete, ali da se on gradi po njihovom modelu ne bi postao krovni identitet stanovnika Evrope. Dakle, odsustvo distinkcije mi/oni iz Konvencije SE govori o želji za postizanjem jedinstva (identiteta koji je kreiran kriterijumima iz Kopenhaga, za početak), u ovom slučaju kulturnog. S druge strane, u konvenciji Uneska, nije sasvim jasno šta sve spada u kategoriju „mi“, a ko u kategoriju „drugi“ (nosioci nasleđa?), u okviru globalnog pojma čovečanstva.

Za kraj, izdvojila bih nekoliko tačaka koje najjasnije ilustruju razliku među dokumentima:

1. **Teritorijalnost.** I jedna i druga konvencija okreću se državi kao organizacionoj jedinici od najveće odgovornosti (ali i moći). Apeluje se da se kulturno nasleđe registruje i štiti od strane države na čijoj se teritoriji nalazi „bez obzira na poreklo“. Međutim, države potpisnice Konvencije SE imaju mogućnost da odrede na koje delove njihove teritorije Konvencija može da se odnosi a na koje ne, dok takvo pravilo, to jest mogućnost izuzimanja ne postoji u Konvenciji Uneska. Problem koji se može pojaviti u okvirima Evrope, a koji je naizgled regulisan ovakvim odredbama, jeste pojam *disonantnog nasleđa* koji su objasnili Tanbridž i Ešovort (Tunbridge and Ashworth 1996) a koje problematizuje karakteristično neslaganje interesnih grupa oko toga kako je nasleđe konstruisano u sadašnjosti. Disonancu mogu stvarati nacionalne političke partije unutar jedne države, ali, kako se često može videti u multikulturnim sredinama, pojedinačne interesne grupe mogu biti i grupe nacionalnih manjina sa svojim političkim programom. Upotreba u domaćem kontekstu uključuje i većinsku srpsku i manjinske grupe, a svrhe su različite, ponekad i oprečene. Kada problem konstruisanja identiteta s ove tačke vratimo u okvire Uneskovog kulturnog rada, dobićemo državnu, to jest teritorijalnu nadležnost nad elementima koji čine manjinsku kulturu. Ova „zbrka“ plodno je tle za konstantno pregovaranje u kreiranju identiteta i dobar način da se detektuje i prati upotreba nematerijalnih osobnosti u kulturi za legitimizaciju kolektivnih identiteta i ostvarivanja različitih prava.
2. **Fondovi, Komitet i Liste.** U obe Konvencije se ohrabruje finansijsko učešće i kreiranje finansijskih ugovora. Ali Uneskov koncept podrazumeva obavezne periodiče uplate država potpisnica u zajednički Fond osnovan ovom Konvencijom, dok Savet Evrope upućuje na međudržavne finansijske ugovore koji bi olakšali saradnju i udruživali se u postizanju zajedničkog cilja. Pored fonda, Konvencijom su i osnovana upravljačka i analitička tela, to jest Savet i Komitet, koji zasedaju i bave se praktičnim stvarima, između ostalog i Reprezentativnom listom. Ustanovljavanje liste je takođe jedna od najvažnijih posledica dokumenta i distinktivni parametar.
3. **Administracija, prilagođavanje i održivi razvoj.** Posebno je bitno da države potpisnice osiguraju adekvatnu infrastrukturu odgovornu za kulturno nasleđe, ali

istovremeno da se pridržavaju i drugih regulativa vezanih, recimo, za prirodnu sredinu. O takvoj atmosferi govore obe konvencije, opisujući dosta nerealnu sliku sveta, što je ilustrovano u dokumentu UN pod nazivom “*State of the World’s Minorities and Indigenous Peoples 2012*”¹⁸. Ovaj “zbornik” sadrži zanimljiv članak autora Vitala Bambanzea, koji je pripadnik Batwa zajednice u Burundiju, koja postoji i u središnjem delu Afrike u Demokratskoj Republici Kongo i koja je izgubila sva politička prava. On svedoči o tome da su vlasti ove dve zemlje, pridržavajući se Uneskovih odredbi koje se tiču odbrane životne sredine, udaljile Batwa zajednicu od šuma, to jest načina da dođu do osnovnih sredstava za život lovom i sakupljanjem, ali i da gube svoju kulturu i identitet između ostalog zato što su primorani da rade kao najamnici i da se asimiluju u veću zajednicu (Samadi Rendi 2008, 114).

- 4. Demokratija, ljudska prava i vladavina prava.** Ljudska prava proizlaze iz još dva koncepta koji pripadaju tekovini zapadne filozofske misli (zbog čega mogu biti protumačena kao evropsko kulturno nasleđe), a to su prirodno pravo i univerzalizam. Prirodno pravo je oličeno u filozofiji Tome Akvinskog, ali i pre hrišćanstva, na primer, u Sofoklovoj Antigoni – radi se naime o pojedincu koji se oglašuje o pravila svoje zajednice, verujući da postoji pravo iznad nje. U hrišćanstvu, pravila Boga su iznad državnih prava iako ih dozvoljavaju, u Antigoni radilo se o moralnom, samoosvešćenom pravu sestre da sahrani brata (Zechenter 1997, 320–321). Ali mimo umetnosti i filozofije, ideja ljudske nejednakosti dominirala je svetskom istorijom sve do američke Deklaracije nezavisnosti i francuske Deklaracije o ljudskim pravima čoveka i građanina. Ideja o univerzalnoj jednakosti radikalno je promenila ljudsko društvo. Od tada i u periodima rata i revolucija, ali i u mirnodopskim uslovima razvijaju se evrocentrični koncepti ljudskih prava. Evropska konvencija o ljudskim pravima iz 1950. godine ne poznaje pravo na dobru upravu, koje će biti priznato Poveljom Evropske unije o osnovnim pravima iz 2000. godine, pošto je primećeno koliko zapravo u životu građanina državana uprava igra važnu ulogu (Etinski 2013, 488–490; Čuković 2019, 38).

Definisanje nasleđa Evrope i čovečanstva u oba dokumenta leži na istim principima, što značajno ograničava skup reprezentativnih elemenata i ograničenje je paradoksalno toliko da može u krajnjoj liniji da ugrozi i jedno od osnovnih ljudskih prava – pravo na kulturu. Istitucionalni „filter“ nasleđa selektuje nužno pozitivne stvari i dok pri Unesku stvaraju poistovećenje s „nacionalnim blagom“, u SE radi se o „Evropskom blagu“.

Zaključno razmatranje

U svojim formalnim i birokratskim „odelima“ ove Konvencije veoma liče jedna na drugu. Slični su ciljevi, definicije, pa i sredstva koja su obe institucije predložile i obrazložile. Međutim, suptilne razlike isplivavaju u određenim parametrima: tu je pre svega praktičan rad, koji je niti jasno predložen u doku-

¹⁸ <http://www.unesco.org/library/PDF/MRG.pdf>

mentu niti kasnije uočen u „stvarnosti“ u aktivnostima Evropske Unije, to jest njenih birokratskih delova. Tu su takođe selektivne primene u teritorijalnom ali i administrativnom pogledu pri istoj instituciji. Čini se, dakle, da Unesko ostavlja manje prostora svojim potpisnicama za slobodnu intepretaciju i angažovanje u polju kojim se Konvencije bave. Tu su zatim i drugi parametri koji su već predstavljeni i koji ne daju toliko značaj opštem oblikovanju politike zaštite kulturnog nasleđa, ali ih čine drugačijim. To je važno uočiti kako bi se dalje moglo razmatrati mesto manjinskog stanovništva i njihovog nasleđa, ili još važnije prezentovanja identiteta kao svojevrzne politike za ostvarivanje prava i boljeg života tamo gde u određenom smislu već postoji složeno pregovaranje globalnih i kontinentalnih birokratsko-političkih struktura.

Literatura

- Aykan, Bahar. 2014. „Whose Tradition, Whose Identity? The politics of constructing ‘Nevruz’ as intangible heritage in Turkey.“ *European Journal of Turkish Studies* 2 (19): 1–13.
- Brown, Oli. 2005. *EU Trade Policy and Conflict*. Manitoba: International Institute for Sustainable Development.
- Brujić, Marija. 2016. *Evropeizacija u Srbiji početkom XXI veka*. Beograd: Filozofski fakultet, Odeljenje za etnologiju i antropologiju, Etnoantropološki problemi – Monografije.
- Drača Muntean, Asja. 2011. „Potvrđivanje i implementacija UNESKO-ve konvencije o nematerijalnom kulturnom nasleđu u Republici Srbiji.“ *Centar za zaštitu nematerijalnog kulturnog nasleđa, Nematerijalno nasleđe Srbije* br. 1, 26–27.
- Etinski, Rodoljub. 2013. *Potreba redefinisanja pojma ljudskih prava*. Novi Sad: Pravni fakultet.
- Gaćanović, Ivana. 2009. *Problem evropskog identiteta. Uvod u antropologiju Evropske unije*. Beograd: Srpski genealoški centar – Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.
- Gavrilović, Ljiljana. 2011. „Potraga za osobenošću, izazovi i dileme unutar kocepta očuvanja i reprezentovanja nematerijalnog kulturnog nasleđa“ *Etnoantropološki problemi* 6 (2): 221–234.
- Krstanović Lukić, Miroslava i Zorica Divac. 2012. „Programiranje nematerijalnog kulturnog nasleđa grada.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* LX (2): 9–23.
- Samadi Rendi, Leila. 2008. „Final Report of Second Coordinating Meeting of the Countries Celebrating Nowrouz Preparation of Nowrouz Multi-National File.“ *Milli Folklor* 20 (79): 110–111.
- Taylor, Mary. 2009. „Intangible Heritage governance, cultural diversity, ethno-nationalism.“ *Focaal* 55 (2): 41–58.
- Tunbridge, John and Graham Ashworth. 1996. *Dissonant heritage: the management of the past as a resource in conflict*. Wiley.
- Zecheater, Elizabeth. 1997. „In the Name of Culture: Cultural Relativism and the Abuse of Individual Author(s).“ *Journal of Anthropological Research* 53(3): 123–145.

Izvori

Savet Evrope. 2005: Okvirna konvencija Saveta Evrope o vrednosti kulturnog nasleđa za društvo.

[http://www.kultura.gov.rs/docs/stranice/82128418889499865927/6.%20Okvirna%20konvencija%20Saveta%20Evrope%20o%20vrednosti%20kulturnog%20nasledja%20za%20drustvo\(Faro,%202005\).pdf](http://www.kultura.gov.rs/docs/stranice/82128418889499865927/6.%20Okvirna%20konvencija%20Saveta%20Evrope%20o%20vrednosti%20kulturnog%20nasledja%20za%20drustvo(Faro,%202005).pdf)

Unesko. 2003: Konvencija o očuvanju nematerijalnog kulturnog nasleđa čovečanstva.

[http://www.kultura.gov.rs/docs/stranice/82128418889499865927/12.%20Konvencija%20o%20ocuvanju%20nematerijalnog%20kulturnog%20nasledja%20\(Pariz%202003\).pdf](http://www.kultura.gov.rs/docs/stranice/82128418889499865927/12.%20Konvencija%20o%20ocuvanju%20nematerijalnog%20kulturnog%20nasledja%20(Pariz%202003).pdf)

Sajt Uneska <https://en.unesco.org/>

Jelena Čuković

Institute of Ethnology and Anthropology,
Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia

*Compatibility of UNESCO and Council of Europe
Cultural Heritage Concepts*

The same year that UNESCO adopted the Convention for the Protection of the Intangible Cultural Heritage, the Republic of Serbia became a member of the Council of Europe. The protection of the intangible and cultural heritage in the Republic of Serbia is done according to the regulations of these two institutions. This paper is based on a comparative analysis of two (for intangible) cultural heritage, the most important documents of individual institutions: the 2003 UNESCO Convention on the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage of Humanity and the 2005 Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society. The aim of the paper is to compare the cultural conceptions of UNESCO and the Council of Europe, and to show whether there are differences in the cultural policies of one global and one European institution in this field.

Keywords: cultural heritage, UNESCO, Council of Europe, conventions

*Compatibilité des conceptions de l'héritage culturel
de l'Unesco et du Conseil de l'Europe*

La même année où l'Unesco a adopté la Convention sur la protection du patrimoine culturel immatériel, la République de Serbie est devenue membre du Conseil de l'Europe. La protection du patrimoine immatériel et matériel s'effectue en Serbie selon les règlements de ces deux institutions. Ce travail est basé

sur une analyse comparative des deux documents les plus importants pour le patrimoine culturel (immatériel), des institutions particulières: la Convention de l'Unesco sur la préservation du patrimoine culturel immatériel de l'humanité de 2003 et la Convention-cadre du Conseil de l'Europe sur la valeur du patrimoine culturel pour la société de 2005. L'objectif de l'article est de comparer les conceptions culturelles de l'Unesco et du Conseil de l'Europe et de relever les différences éventuelles dans les politiques culturelles dans ce domaine entre une institution mondiale d'une part et une institution européenne d'autre part.

Mots clés: patrimoine culturel, l'Unesco, Conseil de l'Europe, conventions

Primljeno / Received: 17.09.2019

Prihvaćeno / Accepted: 15.10.2019